

فصل نامه جندی شاپور، دانشگاه شهید چمران

سال یکم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۴

جایگاه علم و علم آموزی در اسلام

مهین رحیمی راغب^۱ (نویسنده مسئول)

بهادر قیم^۲

تاریخ دریافت: ۹۴/۶/۲۶

تاریخ پذیرش: ۹۴/۷/۱۶

چکیده

تاریخ بشر با آموختن و تعلیم و تربیت آغاز می‌شود، انسان‌ها از روزگار کهن و آن زمان که پا به عرصه‌ی تاریخ و حیات خود گذاشتند، شروع به آموختن و کشف راز و رمز اطراف خود و انتقام مفاهیم و اطلاعات به منظور بیان دیدگاه و نظرات خود نمودند و انسان‌ها از همان ابتدای خلقت تا به امروز که از راه‌های گوناگون دانش و اطلاعات خود را بدست می‌آورد بر اهمیت و نقش علم و دانش در زندگی خود پی برده بودند. در ادیان گوناگون به تناسب به فراگیری علم و دانش تأکید و توصیه شده است اما هیچ دینی همانند اسلام و به اندازه آن مسلمانان را به آموختن علوم گوناگون و یا دادن آن به دیگران به منظور رواج علم و دانش میان مردم تأکید نکرده است. مسلمانان از همان روزگار اولیه به دنبال کسب علم و دانش بودند که این امر از توصیه‌های قرآن و دین مبین اسلام نشأت می‌گرفت و قرآن این کتاب آسمانی خود به عنوان اساس علوم اسلامی و اخلاقی و همچنین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز که خود به عنوان اولین معلم و مربی در تاریخ که تعالیم و احکام دین اسلام را به یاران و صحابه خود می‌آموخت از عوامل اساسی گرایش و تحرک مسلمانان به آموختن علم و علوم آموزی بوده است و با تأسیس اولین حلقه‌های درسی در مساجد علم آموزی مسلمانان آغاز شد. در این مجال تا حد امکان سعی خواهد شد تا اهمیتی که دین اسلام به علم آموزی و جایگاه مهمی که به دانشمندان و عالمان داده شده است بررسی شود.

واژگان کلیدی: قرآن، اسلام، علم، علم آموزی، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه شهید چمران khaterehpaizy@yahoo.com

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران Ghayem.b@scu.ac.ir

اسلام: دین علم و کتابت

از نخستین آیه‌ای که بر پیامبر بزرگوار اسلام نازل شد و در آن از علم و دانش صحبت شده است می‌توان به عنوان مقدمه‌ای بر این فضیلت مهم نزد قرآن کریم و دین اسلام پی برد.

«أَفْرَأَىٰ بِإِسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * أَفَرَأَىٰ وِرْثِكَ الْأَكْرَمِ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» بخوان، پروردگارت از همه گرامی تراست، همان کسی که دانش را به وسیله ای قلم به انسان آموخت، به انسان آنچه که را نمی‌دانست، آموخت^۱. خداوند متعال با نخستین نعمت خویش بر انسان یعنی علم و دانش به صراحت ارزش آن را به انسان متذکر شده است و با همین آیه به آسانی میتوان به ارزش علم و دانش و اهمیت آن پی برد و همچنین نشان میدهد که فراگیری علم و دانش از وظایفی است که از همان ابتدای خلقت انسان مورد تأکید و اهمیت بوده است آموزش اسلامی با دعوت پیامبر اسلام ﷺ و از مسجد که در واقع اولین پایگاه تعلیمات اسلامی بود، آغاز گردید و پیامبر ﷺ به عنوان اولین مربی و معلم مسلمان، خود مشوق و عمل کننده به فراگیری دانش بوده است و دین اسلام از آن جا که دین علم و کتابت است، تشویق و ترغیب فراوان به این مسئله از همان ابتدا داشته و دارد.^۲ اسلام در تشویق مسلمانان به فراگیری همه‌ی علوم سودمند قرن‌ها بر مراکز آموزشی پیش قدم بوده است و دانش پژوهان مسلمان در همه رشته‌های علوم در زمان خود تحقیق و بررسی می‌کردند. اسلام از آغاز ظهور خود به مسأله نوشتن و تنظیم مسائل علمی توجه خاصی داشت و مسلمانان را به نگارش کتب فرا می‌خواند. پیامبر بزرگوار اسلام برای پیروان و یاران خود پیرامون ارزش نوشتن و آثار علمی سودمند علمی و فرهنگی می‌گوید. «قید و العلم/ دانش را ضبط کنید» از حضرت پرسیدند به چه وسیله‌ای این کار را انجام دهیم؟ پاسخ فرمودند: به وسیله نوشتن آن.

اسلام، علم را محترم می‌شمرد و مسلمانان را به فراگیری علم، ترغیب و تشویق می‌کرد و در آیات قرآن، فکر و چشم و گوش‌ها را هشدار می‌دهد تا ایشان‌ها آنها را به کار اندازند تا بیشتر کنجکاوی کنند و انسان را به دقت و مطالعه در امور طبیعت وادار می‌کند و نمونه‌هایی از شگفتی‌های همان را بازگو می‌کند تا مردم به سوی علم پیش روند و برای شناخت بهتر جهان قدم بردارند و این عالی‌ترین اقدامی است که مکتب بزرگ اسلام در زمینه راهنمایی مردم به سوی پیشرفت علمی انجام داده است.^۳

قرآن کریم در هر جا مناسبی پیش آمده است آدمی را به اندیشیدن و بهره جستن از فکر و اندیشه خود و پی بردن به اسرار آفرینش دعوت می‌کند. آوردن عباراتی مانند «لعلهم يتذكرون، فأنظروا» و نظایر دیگر

۱. قرآن کریم، سوره علق، آیه ۱؛ خطیب، قرآن و علم امروز، ص ۴۱؛ حجتی، آداب و تعلیم و تعلم در اسلام، ص ۳۲۰؛ غنیمه، تاریخ

دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ص ۶۳؛ درانی، تاریخ آموزش و پرورش قبل و بعد از اسلام، ص ۶۱.

۲. هروی، کتاب و کتابخانه، ص ۳۷۳.

۳. نلینو، نجوم اسلامی، ص ۳۰.

همه دستورهایی هستند که آدمی را به تفکر و تدبیر در جهان خلقت و آفریده‌های موجودی می‌خواهد و میتوان اذعان کرد که این خود آغاز علم و دانش است.

علم و دین در اسلام کاملاً با هم سازگار بوده که باید ریشه‌ی آنها را در اسلام و در نگاه توحیدی آن جستجو کرد. تأکید اسلام بر ارزش و اهمیت علم و علم‌آموزی برای مسلمانان محرک اصلی در پی کسب علم و دانش و فراگیری علوم گوناگون در طول تاریخ بوده است. اسلام، دانش‌اندوزی را یک وظیفه تلقی کرده و این خود بدان معناست که مسلمانان موظف شده‌اند در طول حیات همواره به سوی کسب علم و دانش روند و از نتایج سودمند آن‌ها در زندگی خود بهره‌مند شوند. علم در اسلام معرفتی همگانی و فراگیر است و آن را از انحصار طبقه خاصی از افراد و پایین و سال مشخص و مکان خاصی برای یادگیری بیرون کرده است و فراگیری علم و دانش را مربوط هر زمان و مکان که انسان می‌تواند آن را فراگیرد قرار داده است. در ادامه به احادیثی پیرامون این موضوع اشاره خواهیم کرد.

اسلام برای دانش‌اندوزی مرزی نمی‌شناسد و دامنه‌ی آن را بی‌نهایت می‌داند. پروردگار جهان می‌فرماید: «یرفع درجات من نشاء و فوق کل ذی‌علم علیهم» (درجه هر کسی که بخوایم بالا می‌بریم و بالاتر از همه دانشمندی، دانشمندتری وجود دارد).

از آن‌جا که دانشمندان امتیازی بزرگ به دیگران دارند، از این رو خداوند آن را با سایر مردم برابر نمی‌داند: «هل یتوی الذین یعلمون و الذین لایعلمون» (آیا آنان که میدانند با آنان که نمیدانند مساوی هستند)^۱ و در حدیثی دیگر آمده است: «انما یخشی الله من عباده العلماء» (از میان بندگان خدا، فقط دانشمندان خداترس هستند)^۲.

پیامبر ﷺ نیز در باب اهمیت علما و بزرگی مقام و منزلت آنان فرموده است: «مداد العلماء افضل من دماء الشهداء» (مرکب دانشمندان برتر از خون شهیدان است)^۳ که نشان از اهمیت علم و دانش نزد پیامبر و اهمیت دادن به دانشمندان و فراگیران علم و دانش بوده است. هیچ دینی به اندازه اسلام، دانش را بر پیرامون خود واجب نگردنیده است. پیامبر ﷺ فرموده است: «طلب العلم علی کل مسلم و مسلمه» (جستجوی دانش بر هر مرد و هر زن مسلمان واجب است). میتوان گفت اسلام هیچ‌گونه محدودیتی از نظر جنس، زمان و مکان برای فراگیری دانش قایل نیست تمام محدودیت‌ها را برای افرادی که می‌خواهند علم و دانش را بیاموزند از میان برداشته است. چنان‌که گفته شد مقام و ارزش والا

۱. قرآن کریم، سوره زمر، آیه ۹؛ حکیمی، دانش مسلمین، ص ۷؛ شبلی، تاریخ آموزش در اسلام از آغاز تا فروپاشی ابویان مصر، ص ۱۰۱.

۲. همان، سوره فاطر، آیه ۲۸؛ سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون، ص ۳۸۵؛ درانی، تاریخ آموزش و پرورش قبل و بعد از اسلام، ص ۶۸؛ محمود عقاد، تفکر از دیدگاه اسلام، ص ۲۲.

۳. خطیب، قرآن و علم امروز، ص ۴۰؛ حکیمی، دانش مسلمین، ص ۱۰؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۱۷۷.

برای دانشمندان قائل شده است تأکید پیامبر اسلام بر دانش اندوزی مرد و زن فارغ از جنسیت از تأکیدات پیامبر ﷺ و نشان از اهمیت آنان نزد پیامبر ﷺ دارد.

وقتی درباره علم و آموزش و اهمیت فراگیری آن در دین مبین اسلام صحبت می‌شود باید ریشه آن را در قرآن و سنت جستجو کرد. «قل رب زدنی علماً» (بگو خداوند بر علم من بیفز) ^۱ علم در نظر مسلمانان مجموعه‌ی اطلاعات و دانش‌هایی است که در مورد امور دینی و دنیایی بحث می‌کند، اعم از مسایل شرعی و عرفی، ادبی و عقلی و جز آن‌ها. پس هنگامی که در دین اسلام نخستین از علم می‌رود مراد همه انواع اطلاعات بشری است که مجموعاً علوم اسلامی را تشکیل می‌دهند. ^۲ ارج نهادن به دانشمندان و علما و فراگیران علم و دانش از مهمترین اصول تعلیماتی اسلام می‌باشد. در آیات قرآن کریم در جاهای مختلف به صراحت از مقام والای علما و برتری آنها بر سایر انسان‌ها سخن گفته شده است. اسلام چنان جایگاه والایی به علم آموزی داده است که آیات فراوان قرآن مجید در این رابطه گویا این مطلب است. برای نمونه میتوان چند آیه از قرآن برای پی بردن به اهمیت این موضوع اشاره کرد. اسلام به دانشمندان به علت دانشی که دارند مقام و منزلت والایی داده است و می‌فرماید: «یرفع الله الذین آمنوا و منکم اوتو العلم درجات» (خداوند درجات کسانی از شما که ایمان آورده‌اند و کسانی که به آنان علم داده شده است بالا می‌برد). ^۳ در آیه دیگری می‌گوید: «و تلک الامثال نفسر بها للناس و ما یعقلها الا العالمون» و این مثال را برای مردم می‌زنیم و جز دانشمندان آن را تعقل نمی‌کند). ^۴

انتشار دین اسلام مستلزم خواندن و نوشتن بود، هنگامی که آیات قرآن نوشته‌ی می‌شد، کسی که قادر به قرائت آن‌ها بود برای دیگران آنها را می‌خواند، چنان که پس از جنگ بدر برای رهایی هر اسیر، شرط آموختن علم به ده طفل از اهالی مدینه مقرر شده بود. ^۵

اسلام در احوال اعراب قرون اولیه جنبشی عظیم به وجود آورد و عقل و روح آنان را پرورش داده و بر خرد آنان افزود. آنان را به پیشرفت عظیم علمی که بعدها توانستند به آن دست یابند سوق داد. قرآن مسلمانان را به هجرت در راه آموختن علم فرا می‌خواند و می‌فرماید: «فولا نفر من کل فرقه منهم طائف لیتقوها فی الدین و لینذرو اقومهم اذا رجعوا الیهم» (پس چرا از هر فرقه‌ای از آنان، دسته‌ای کوچ نمی‌کند تا دسته‌ای بمانند و در دین خدا آگاهی پیدا کنند و قوم خود را وقتی به سوی آنان بازگشتند بیم دهند که آنان از کیفر الهی بترسند). ^۶

۱. قرآن کریم، سوره طه، آیه ۱۱۴. درانی، تاریخ آموزش و پرورش قبل و بعد از اسلام، ص ۱۱۸.

۲. صفا، آموزش و دانش در ایران، ص ۶۵.

۳. قرآن کریم، سوره مجادله، آیه ۱۱. خطیب، قرآن و علم امروز، ص ۳۵. غنیمه، تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ص ۴.

۴. محمود عقاد، تفکر از دیدگاه اسلام، ص ۱۳.

۵. غنیمه، تاریخ دانشگاه بزرگ اسلامی، ص ۴. خلیلی، پرتو اسلام، ص ۱۸۳. سعد، طبقات کبری، ج. ۱. ص ۱۶.

۶. قرآن کریم، سوره عنکبوت، آیه ۴۳. خطیب، قرآن و علم امروز، ص ۳۵.

مسلمان‌ها در همه‌ی زمان‌ها این ندای آسمانی را به گوش جان شنیدند و با شور و شوق تمام از شهرهای مختلف به سوی مراکز علمی شناخته و در جستجوی دانش به این شهر و آن شهر سفر می‌کردند. همان گونه که اشاره شد اسلام هیچ گونه حد و مرزی برای کسب علم و دانش قرار نداده است و محدودیت‌ها را برای کسب علم و دانش از بین برده است آن جا که می‌فرماید: «اطلبوا العلم و لو بالصین» (دانش بجوی اگرچه در چین باشد)^۱ و چنان که گفته شد هیچ محدودیت زمانی برای کسب علم و دانش قرار نداده است و آموختن علم را از آغازین روزهایی تولد انسان تا واپسین روزهای عمر آن قرار داده است «اطلبوا العلم من المهد الی اللحد» (از گهواره تا گور دانش بجوی)^۲ که به آن اشاره شد.

اولین مکان تعلیم و تربیت در اسلام، مسجد و محور این آموزش و پرورش قرآن کریم بود. اساساً گفته می‌شود آموزش در اسلام از دوران پیامبر اکرم ﷺ آغاز شد. اسناد و مدارک بر وجود فعالیت آموزشی مسجد و حلقه‌های درسی در دوره‌های پیامبر ﷺ دلالت دارد. مساجد هم به عنوان عبادتگاه و پرستشگاه مسلمانان و هم به عنوان یک مراکز علمی و آموزشی مورد استفاده قرار گرفته‌اند به گونه‌ای که بسیاری از مساجد، مجالس درس همگانی خود را تا قرن‌ها بعد از تأسیس حفظ کردند.^۳

اهمیت بسیار که در دین اسلام برای علم و علم آموزی قائل است باعث رشد و توسعه مراکز آموزشی محل پرورش و خاستگاه علوم اسلام شدند و جویندگان دانش از نقاط مختلف به مساجد کشیده می‌شدند.^۴ اسلام به ذات خود تمدن ساز و فرهنگ ساز است و مساجد بارزترین و برجسته‌ترین نماد فرهنگی، اجتماعی و عبادی مسلمین بود.^۵ به تعبیری مدارس مسلمان در مساجد آنان قرار داشت^۱ و به عنوان اولین نمادی بوده که در دوره اسلامی علاوه بر امور عبادی برای تعلیم و علم‌آموزی اختصاص یافته بودند.^۷ مسلمانان در قرن‌های نخستین، بیش از هر چیز به بحث و تحقیق درباره قرآن و احکام آن و احادیث نبوی می‌پرداخته‌اند.^۸ که این به دلیل اهمیت قرآن و احکام آن و آشنایی بیشتر با امور مربوط به دین بوده است. البته مساجد بعدها محل بحث‌های کلامی هم شده است و گروه‌های مختلف به

۱. شبلی، تاریخ آموزش در اسلام، ص ۲۵۹. درانی، تاریخ آموزش و پرورش قبل و بعد از اسلام، ص ۶۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۲. ص ۱۷۷. یوکای، مقایسه میان: تورات، انجیل، قرآن و علم امروز، ص ۲۰۱.
۲. شبلی، تاریخ آموزش در اسلام، ص ۲۶۹. مجلسی، بحارالانوار، ج ۲. ص ۱۷۷. حکیمی، دانش مسلمین، ص ۱۰. خراسانی، تأثیر قرآن در جنبش فکری و نهضت علمی و تمدن و تکامل بشر، ص ۲۲۸.
۳. درانی، تاریخ آموزش و پرورش قبل و بعد از اسلام، ص ۶۴.
۴. سامی، مسیر فرهنگ ایران در قرون اول و دوم هجری و تأثیر آن در تمدن اسلامی، ص ۴۴.
۵. سردشتی، تاریخ کتابخانه‌های مساجد ایران، ص ۵.
۶. حلبی، علم تمدن در اسلام، ص ۳۷۱.
۷. مقدم، تاریخ تشیع (۲) دولت‌ها و خاندان‌ها و آثار علمی و فرهنگی شیعه، ص ۲۹۹.
۸. صفا، آموزش دانش در ایران، ص ۶.

بحث و تبادل نظر با هم می‌پرداختند.^۱ و این از یک نوع آزادی در فراگیری علم و دانش تاریخ از دین و مذهب اشاره می‌کند.

اسلام هر دانشمندی را مستلزم میداند که دانش خود را به کسانی که طالب آن هستند بیاموزد. دعوت قرآن کریم و سخنان پیامبر اکرم ﷺ پیرامون علم و دانش و اهمیتی که برای این موضوع قائل شده بودند برای نخستین بار شور و شوق برای یادگیری را در میان مردم به وجود آورد اهمیت این موضوع در نزد آن چنان که گفته شد آن اندازه بود که در نخستین آیاتی که بر پیامبر وحی شد فرمانی مبنی بر خواندن و نوشتن بوده است که این خود می‌تواند نشان دهنده اهمیت زیاد این موضوع باشد. علم وسیله است نه هدف، آن هم وسیله ای که انسان را به کمال می‌رساند و دنیا و آخرت او را یاد می‌کند. در پاره‌ای از روایات بر این حقیقت تأکید شده است که علم باید برای رضای خدا باشد.^۲ رسول اکرم ﷺ به روایت امیر المؤمنان می‌فرماید: «هر که علم را برای رضا خدا طلب کند به هیچ بابی از آن دست نمی‌یابد مگر آن که به سبب آن در نفس خود دارای فروتنی افزون‌تری شود و در میان مردم بیشتر به تواضع می‌پردازد و ترس از او از خدا افزایش پیدا می‌کند و کوشش او در کار دین بیشتر می‌شود. این کس همان است که از علم سود می‌برد و باید آن را بیاموزد.^۳ هر چند در روایات افضل علوم، علم به خدا (و علوم دینی) داشته شده است اما در عین حال افضل دانش‌ها علمی داشته شده است که در آن خلوص باشد و نافع‌ترین علم، علمی تلقی گشته است که به آن عمل شود.^۴ هر چقدر علم و دانش انسان افزایش پیدا می‌کند لذت درونی او در برابر خودش و تواضعش در برابر مردم و خوف و خشیت او در برابر خدای متعال و درکش نسبت به دین حقایق الهی نیز افزایش پیدا می‌یابد. حضرت محمد ﷺ کاتبانی را گرد آورد تا کتاب آسمانی را مکتوب نمایند^۵ که حکایت از اهمیت نوشتن تعالیم مقدس در نزد پیامبر ﷺ و نشان از وجود کتابت در عصر اسلام دارد که بعدها گسترش زیادی پیدا کرد.

امام علی (ع) در بیاناتی زیبا در مورد برتری علم بر مال می‌فرماید: علم از هفت جهت بر مال برتری دارد:

۱. علم، میراث انبیاء ولی مال میراث فراعنه است.
۲. علم، با انفاق کاستی نمی‌گیرد در حالی که مال با انفاق کم می‌شود.
۳. مال، نیازمند محافظ است، در حالی که علم صاحبش را حفظ می‌کند.
۴. علم پس از مرگ نیز با انسان است در حالی که همراهی با مال با انسان تا لحظه مرگ است.

۱. لوکاس، تاریخ تمدن، از کهن‌ترین روزگار تا سده ما، ص ۸۱.

۲. حکیمی، الحیات، ج. ۲. ص ۳۳۰.

۳. همان، ص ۲۹۰.

۴. ری شهری، میزان الحکمه، ج. ۶. ص ۵۲۹.

۵. السباعی، تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ص ۲۹۹.

۵. مال هم برای مؤمن و هم برای کافر حاصل می شود در صورتی که علم فقط برای مؤمن حاصل می گردد.
۶. همه مردم در امر دین خود، نیازمند صاحب علمند، ولی در این زمینه به صاحب مال نیازی ندارند.
۷. علم مرد را در عبور از پل صراط یاری می کند در حالی که جهل مانع عبور وی می شود.
- تأمل در این بیانات زیبا به سادگی اهمیت علم و فراگیری آن را نشان می دهد و همچنین این مطلب را اثبات خواهد کرد که امامان و ائمه اهتمام زیادی به علم و دانش داشته و بر آموختن و فراگیری آن تأکید زیادی می کرده و ارزش زیادی برای آن و دانشمندان قائل بوده اند.

نتیجه گیری

اسلام هیچ گونه مرز و محدودیتی برای کسب علم و دانش قرار نداده است و همه انسان ها را به فراگیری دانش و بهره مندی از آن برای ساختن زندگی بهتر ترغیب و تشویق می کند. اهمیتی که دین اسلام به علم آموزی و دانشمندان داده بود و آیات قرآن کریم پیرامون اهمیت علم و عالمان و هم چنین علاقه ای که پیامبر ﷺ و دیگر ائمه به علما و دانشمندان داده بودند از مهمترین عوامل گرایش مسلمان در طول تاریخ از همان ابتدای صدر اسلام تا به امروز برای رفتن به سوی علم و دانش بوده است. اهمیت این موضوع در اسلام را می توان از آنجا فهمید که معجزه ی پیامبر بزرگ ما حضرت محمد ﷺ قرآن است که کتابی سراسر معارف و حکمت است و این خود نشان از اهمیت علم در اسلام دارد. احکام آموزشی اسلام در طول تاریخ خود، باعث رشد و پویایی علوم و معارف اسلامی گردید و دانشمندان و عالمان بزرگ و معروفی را به جهان عرضه داشت، دانشمندانی که در دامان اسلام رشد و پرورش یافته و مکتب اسلام را غنا بخشیدند و از معارف و تعالیم ارزشمند اسلام بهره مند شدند و منشأ خدمات بسیاری به اسلام و دیگر مذاهب گردیدند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- آملی، محمد. *شریعت در آئینه معرفت*. قم: اسراء. ۱۳۸۲.
- السباعی، محمد. *تاریخ کتابخانه های مساجد*. ترجمه محمدعباس پور. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳.
- بوکای، موریس. *مقایسه ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم امروز*. ترجمه ذبیح الله دبیر، تهران: دفتر چاپ و نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴.
- حاجتی، سید محمدباقر. *آداب تعلیم و تعلم در اسلام*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹.
- حکیمی، محمد رضا. *دانش مسلمین*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۹.
- حکیمی، محمد رضا. *الحیات*، ج ۲۰، تهران: الحدیث، ۱۳۸۴.
- حلبی، علی اصغر. *علم و تمدن در اسلام*. تهران: چاپ و نشر بنیاد اسلامی، ۱۳۶۵.
- خطیب، عبدالغنی. *قرآن و علم امروز*. تهران: فرهنگ امروز، ۱۳۶۲.
- خراسانی، محمود. *تأثیر قرآن در جنبش های فکری، تمدنی و عقلی و تکامل بشر*. تهران: فرهنگ مکتوب، ۱۳۷۳.
- خلیلی، عباس. *پرتو اسلام*. تهران: انتشارات اقبال، ۱۳۵۸.
- درانی، کمال. *تاریخ آموزش و پرورش قبل و بعد از اسلام*. تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۷۶.
- ری شهری، علی. *میزان الحکمه*. ج ۶، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۳.
- سامی، علی. «مسیر فرهنگ ایران در قرون اول و دوم هجری و تأثیر آن در تمدن اسلامی»، *مجله دانشگاه تهران*، ش ۱۰۲، دی ماه، ۱۳۵۰، صص ۳۱-۴۴.
- سردشتی، نادر. *تاریخ کتابخانه های مساجد ایران*. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۵.
- سعد، محمدبن، *طبقات الکبری*، ج ۱۰، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰.
- سلطان زاده، حسین. *تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون*. تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۶۴.
- شبلی، احمد. *تاریخ آموزش در اسلام از آغاز تا فروپاشی ایوبیان مصر*. ترجمه محمد حسین ساکت، تهران: نشر نگاه معاصر، ۱۳۷۸.
- صفا، ذبیح الله. *آموزش و دانش در ایران*. تهران: انتشارات نوین، ۱۳۶۳.
- غنیمه، عبدالرحیم. *تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی*. ترجمه نورالله کسایی. تهران: انتشارات یزدان، ۱۳۶۴.

- قریشی، باقر. نظام تربیتی اسلام. تهران: انتشارات فجر، ۱۳۶۲.
- لوکاس، هنری، تاریخ تمدن از کهن‌ترین روزگار تا سده‌ی ما. ترجمه عبدالحسین آذرنگ. تهران: انتشارات مؤسسه کیهان، ۱۳۶۶.
- محمود عقاد، عباس، تفکر از دیدگاه اسلام. ترجمه: محمدرضا عطایی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱.
- مجلسی، محمداقرا. بحارالانوار. ج ۲۰، بی جا: بی تا.
- مطهری، مرتضی. مجموعه آثار ۲. قم: انتشارات صدرا، ۱۳۸۱.
- مقدم، حسین. تاریخ تشیع (۲) دولت‌ها، خاندان‌ها و آثار علمی و فرهنگی شیعه. قم: انتشارات سمت، ۱۳۹۰.
- نلینو، کرلوا الفونسوا. نجوم اسلامی. ترجمه احمد آرام. تهران: کانون نشر پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۸.
- هروی، غلامرضا. کتاب و کتابخانه. تهران: چاپ و نشر مدیریت توسعه فرهنگی، ۱۳۷۵.

